

RUIMTELIJKE ORDENING, VOLKSHUISVESTING EN STADSONTWIKKELING
IN DE DDR
MET ALS CASE-STUDY DE STADSVERNIEUWING VAN BERLIJN.

Werkstuk in het kader
van het bijvak sociale geografie.
Begeleiding: drs. L. J. Paul.
W. M. de Boer,
Utrecht, mei 1988.

HOOFDSTUK 1

RUIMTELIJKE ORDENING IN DE DDR.

In de DDR wordt een onderscheid gemaakt tussen Ruimtelijke Ordening (Raumplanung) en Territorialplanung.

Bij Raumplanung worden algemene plannen gemaakt die gelden voor vrij grote gebieden.

Bij Territorialplanung worden konkrete plannen voor kleinere gebieden opgesteld, die de Raumplanungsvoorstellen dus in de praktijk moeten brengen (Gohl, 1986).

De Territorialplanung moet, van een marxistisch standpunt uit, een deel van de Volkswirtschaftsplanung zijn. Deze "volkshuishouding" vertoont twee grote structuren: die van de Wirtschaftszweige en die van de Wirtschaftsgebiete (-territorien), beide zijn een dialektische eenheid. De Territorialplaner hebben de opgave, de ontwikkeling van hun gebied zo te sturen dat er geen wanverhouding met de in de hiërarchie hoger staande Wirtschaftspläne ontstaat (Gohl, 1986).

De Ruimtelijke Ordening is in de DDR niet gebonden aan legislatuurperiodes, is centraal georganiseerd en er zijn geen privebelangen die meespelen, hetgeen grote voordelen kunnen zijn (Werner, 1987).

Hoe ver de Ruimtelijke Ordening voortgeschreden is kan niet met zekerheid worden gezegd, omdat de statistieken op dit gebied niet of slechts ten dele gepubliceerd worden (Werner, 1987).

In de jaren vijftig werd het ontbreken van industrie in het Noorden van de DDR als een door het kapitalisme veroorzaakte wanverhouding beschouwd, net zoals de overmatige concentratie van industrie en bevolking in het Zuiden. Daarom werden grote investeringen in de oude industriegebieden, waarvan de steden de zwaarste oorlogsvernielingen hadden geleden, niet gedaan en bestond er bijvoorbeeld in Dresden en Chemnitz lange tijd geen wederopbouw, behalve bij industriebedrijven (Gohl, 1986).

De "Ueberagglomeration" (te sterke balling) wilde men door "Deglomeration", dus een verplaatsing van bedrijven en arbeidskrachten naar het Noorden, verminderen of zelfs opheffen.

De provincies Halle, Karl-Marx-Stadt, Leipzig en Erfurt hadden in de jaren vijftig daarom de sterkste bevolkingsverliezen.

In het Noorden en Oosten werden enige "Grossprojekte" uit de grond gestampt, bijvoorbeeld het aardoliecentrum (PCK) in Schwedt/Oder, de hoogovens in Eisenhuettenstadt, het energiecentrum (Schwarze Pumpe) te Cottbus en niet te vergeten de havenontwikkeling in Rostock/Warnemuende (en in mindere mate Wismar en Stralsund) met de bijbehorende woonsteden (Buchholz, 1985).

In deze periode valt ook de "Verwaltungsneugliederung" van 1952. Enkele nieuwe provinciehoofdsteden, zoals Neubrandenburg, Erfurt, Suhl en Gera groeiden daardoor aanzienlijk meer en sneller dan zonder de bestuurshervorming het geval zou zijn geweest (Buchholz, 1985).

Sinds het midden van de jaren zestig is een keerpunt in de regionale planningsgrondbeginselen vast te stellen. Men verlaat het beginsel van spreiding van bevolking en industrie over het gehele staatsgebied ten gunste van een bewuste bevordering van de concentratie, vooral in de zogenaamde Ballungsgebiete (Scholz, 1981). Men ziet in dat bestaande infrastructuur een belangrijk voordeel is bij de planning van nieuwe woonwijken en industrieën (Lindenau, 1985, Schattel, 1986 en Kohl, Marcinek en Nitz, 1986).

In de jaren zestig begint de Raumordnung steeds belangrijker te worden. Pas in 1965 worden er op provincienivo "Bueros fuer Territorialplanung" opgericht die onder de provinciale planningskommissies worden gesteld. Tegelijkertijd worden de opgaven voor deze buro's van staatswege vastgesteld (Gohl, 1986).

Vanaf 1968 omvatten de "Bezirksperspektivplaene", die een regionale afspiegeling zijn van het vijfjarenplan voor de hele staat, niet alleen bepaalde takken van de economie, zoals cultuur, maar ook "Regionalplaene" zoals het gebiedsontwikkelingsplan en het algemene verkeersplan. Deze Regionalplaene staan, net als de topografische kaarten 1:10.000 tot 1:100.000 van na de tweede wereldoorlog, onder geheimhouding (Gohl, 1986).

De functie van de Territorialplanung kan omschreven worden als een zuivere helpersrol voor de staatshuishoudingsplanning (Gohl, 1986).

De plannen hebben betrekking op de relatief korte tijd van vijf jaar. Voor een zinvolle planning is een langere termijn vaak nodig (Gohl, 1986). Slechts bij de rekultivatie van oude dagbouwgroeves wordt een langere termijn (enkele tientallen jaren) aangehouden (Werner, 1984).

Sinds de jaren zeventig wordt er gewerkt aan het opzetten van een "netwerk van centrale nederzettingen" (Werner, 1987).

Die centrale plaatsen moeten op het platteland alle voorzieningen op sociaal-, geneeskundig- en cultureel gebied kunnen bieden om zodoende de uitbreiding van stedelijke levensvormen (urbanisatie in ruimste zin zoals gedefinieerd door Scherf, 1985) mogelijk te maken.

Het nog zeer wijdmazige net van grote en middelgrote steden moet verdicht worden en de leegloop van kleine tot zeer kleine plaatsen verminderd worden (Glissmeyer, 1985 en Werner, 1987).

Dat verdichting van het net van grotere plaatsen en leegloop van kleinere "vanzelf" al enkele tientallen jaren aan de gang is beschrijft Buchholz (1985).

Grote nieuwbouwwijken in de kleinere dorpen in steden of geheel nieuwe steden zijn de komende jaren niet te verwachten (Ostwald, 1985 en Schattel, 1986).

Nog steeds vormen de gemeenten bestaande uit plaatsen met minder dan 500 inwoners bijna de helft van alle gemeenten in de DDR. Zij maken evenwel slechts 6,2 % van de totale bevolking uit (Gohl, 1986).

Van de nederzettingen met minder dan 10.000 inwoners vormen die met tussen de 2.000 en 10.000 inwoners minder dan een kwart van de totale bevolking van de DDR en die met minder dan 2.000 inwoners vormen meer dan een kwart van de totale bevolking (Kohl, Marcinek en Nitz, 1986).

HOOFDSTUK 2

VOLKSHUISVESTING EN STADSONTWIKKELING IN DE DDR.

De volkshuisvesting is jarenlang verwaarloosd. Vanwege de geringe produktie van bouwmaterialen en de overloop van veel vakarbeiders naar het Westen werden er tot 1960 overwegend industriebouwwerken gemaakt. Bouw van woningen was er bijna alleen maar in steden met -gedeeltelijk nieuw gelokaliseerde- zware industrie, scheepsbouw en mijnbouw. Verder slechts herstel van beschadigde oudbouwoningen (Gohl, 1986).

Daarbij ontstonden tot 1955 monotone, vierkante bouwblokken van gelijke hoogte in korridorstraten.

De nieuwe industrieplaatsen werden als "socialistische steden", naar het voorbeeld van de Stalinallee in Berlijn met eindeloos lange huizenblokken gevuld en naar de sowjetische "suikerbakkerstijl" versierd (deze versiering is een na-apen van het Duitse Klasicisme).

Sinds 1955 evenwel komt het geslotene wooncomplex in zwang, een stedenbouwkundige bouweenheid met groenstroken, winkels, (kleuter-)scholen en wasserettes. Maar aan de andere kant bouwt men de fasaden, net als in het Westen in die tijd, zonder franje als gladde, functionele vlakken. Voorbeelden van op deze principes gebouwde eenheden zijn de wijk Wolfen-Nord en de stad Hoyerswerda (Gohl, 1986).

Pas sinds 1965 bestaan er bij de provinciale besturen "Bueros fuer Staedtebau", die een algemeen bebouwingsplan (lijkt op het Nederlandse bestemmingsplan) opstellen.

In het kader van dit plan besteedt het "Bezirksbauamt" de bouwopdracht voor een woongebied aan een "Wohnungsbau-Kombinat" (VE WBK).

Men bouwt gehele wijken of gedeelten daarvan in een keer, maar tegenwoordig in open complexen, in tegenstelling tot de vroegere blokvormige complexen (Gohl, 1986).

Ideaaltipe is sinds 1960 de "kompakte stad". Een "uitvloeien" van de stad in het omringende landschap wordt tegengegaan doordat de meestal aan de rand van de stad ontstane massieve nieuwbouwwijken duidelijk van het landbouwgebied worden afgebakend.

Door de sterke uitbreiding van de industriele serie-bouwwijze met prefab-platen en dergelijke, werd een onderbroken rangschikking met verschillende hoogten en bouwtypen steeds zeldzamer. Ook leidde deze platenbouwwijze tot een tendens om nieuwbouw te richten op grote open stukken land aan de rand van de grote steden (Staemmler, 1984). Zo ontstonden bijvoorbeeld de wijken Marzahn in Oost-Berlijn en Gruenau in Leipzig.

De omvang van de woongebieden, vooral die van nieuwbouwwijken in de nieuw gestichtte steden, die in de plannen werden vastgelegd, werd steeds groter. In Stalinstadt en (Neu-)Hoyerswerda waren het er 5000 inwoners, twee- tot drie maal zoveel in (Neu-)Schwedt en reeds 16.000 tot 20.000 in Halle-Neustadt.

Bij de wooncomplexen aan de rand van de steden is tegenwoordig 8.000 inwoners de regel.

Enige "Grosswohngebiete" ,die tegenwoordig in enkele Grossstaedte gebouwd worden, vooral in Oost-Berlijn, zijn voor tot 100.000 inwoners bedoeld. Tegenwoordig overheersen gestandaardiseerde woningen en zogenaamde "Typenhaeuser" in meestal vijf- tot zes verdiepingen-kolommen (Gohl, 1986).

Van 1960 tot 1972 werden er per jaar ongeveer 60.000 - 70.000 nieuwbouwwoningen opgeleverd. Dit was altijd lager dan de vraag er naar. Als gevolg van de besluiten van het achtste partijcongres van 1971 (verhoging van de levensstandaard als "economische hoofdpogave") neemt dit aantal van jaar tot jaar sterker toe. In 1980 werden zodoende 120.000 nieuwe woningen opgeleverd (Schattel, 1986).

Sinds 1975 is het relatieve woningbouwvolume (in verhouding tot het inwonertal) in de DDR zelfs hoger dan dat in de BRD (Gohl, 1986).

Maar nog steeds worden de bouwinvesteringen tot ongeveer drie- vierde deel voor de "produktieve sectoren" (industrie- en landbouwgebouwen) gebruikt (Gohl, 1986) en slechts 10% van het BNP voor het woningbouwprogramma gereserveerd (Schattel, 1986). Gevolg is dat kinderen relatief lang bij hun ouders in huis blijven wonen en dat er lange wachtlijsten van woningzoekenden bestaan.

HOOFDSTUK 3
SANERINGS- EN NIEUWBOUWWIJZEN.

Nog steeds stamt ongeveer de helft (53% volgens Staemmler, 1984) van alle woningen uit de tijd van voor 1919, waarvan het grootste deel uit de Gruenderzeit (1870-1918); in de Bondsrepubliek is het ongeveer 20%.

Daarom wordt sinds 1971 de particuliere eigen-woningbouw weer geoorloofd en zelfs van staatswege bevorderd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het relatieve belang van deze particuliere sektor toeneemt: in 1981 werden 17% van alle nieuwbouwwoningen op deze wijze gebouwd.

Tweemaal zo hoog is het aandeel aan de nieuwbouwwoningen die in de sinds 1973 bestaande organisatievorm van de "Arbeiterwohnungs-genossenschaften" (AWG) gebouwd werden. Deze AWG's zijn aan bedrijven of instituten (bijvoorbeeld besturen, universiteiten) verbonden, waarbij de leden aandelen ondertekenen en werkzaamheden verrichten. Daarmee zou meteen ook de vorming van samenwerkingsverbanden gestimuleerd moeten worden (Gohl, 1986).

Het lang-lopende programma "oplossing van het woningprobleem tot 1990" dat sinds 1975 loopt, wordt ook in de sinds eind jaren zeventig, door verslechtering van de exportsituatie economische situatie in stand gehouden, om de stemming van de bevolking in verband met de vele tekorten ("Mangelware") niet nog meer te laten verslechteren (Staemmler, 1984).

Bij de uitvoering van het woningbouwprogramma is men echter water bij de wijn gaan doen, dat wil zeggen men heeft nog steeds een gemiddelde woningsgrootte die aanmerkelijk kleiner is dan die in de Bondsrepubliek.

De gemiddelde woningsgrootte in de DDR is tegenwoordig slechts 58 m², terwijl zelfs nieuw woningen slechts 61 m² vloeroppervlakte hebben, tegen 100 m² in de BRD (Staemmler, 1984).

Hoewel de richtlijnen van de plankommissie van de overheid voor ieder groot woongebied uitgebreide openbare voorzieningen bevatten (restaurants, tennisvelden, sauna's), is daarvoor geen geld beschikbaar. Kerken werden van het begin af aan nooit in nieuwbouwggebieden gepland (pas sinds 1976 wordt de bouw van kerken in nieuwbouwggebieden ueberhaupt pas toegestaan).

De centra van de in de oorlog verwoestte Grosstaedte werden pas na 1960 nieuw vormgegeven, nadat de buitenwijken al lang weer opgebouwd waren. Men bulldozerde alles plat en legde opportunistisch brede straten en hoge, rechte huizenrijen aan. Kulturhistorisch waardevolle gebouwen werden meestal voorbeeldig gerestaureerd.

Een centraal plein, waar een aantal voetgangerspromenades op uitkomen en omgeven door een aantal grote representatieve gebouwen, ("dominanten" van de stad zoals de televisietoren in Berlijn en de universiteitsflat in Leipzig) dient vooral voor de optochten op nationale feestdagen (Gohl, 1986).

Heel bewust bouwt men in de binnensteden woonhuizen, kleuterscholen, bejaardentehuizen, in tegenstelling tot de westduitse cities waar door de grondspekulatie zulke "onrendabele" bestemmingen veel minder voorkomen (gevolg: 's nachts een verlaten city).

Het voetgangersverkeer wordt grotendeels van het gemotoriseerde verkeer gescheiden. De trams krijgen, als belangrijkste stadsvervoersmiddel, van de wegen gescheiden banen.

Het individuele autoverkeer wordt de laatste tijd bewust ingepland (bouw van parkeerplaatsen). Voetgangerszones houden in alle grotere steden het snelverkeer weg van de centrale winkelstraten (Schattel, 1986).

De niet-verwoeste steden en oudbouwgebieden -die het merendeel van alle steden vormen- zouden langzaam maar zeker gesaneerd moeten worden. Tot 1970 werden er per jaar slechts rond 10.000 oudbouwwoningen gemoderniseerd (Gohl, 1986), sindsdien steeg dit aantal evenwel tot 50.000 (Staemmler, 1984).

Al met al verplaatst het woningbouwgebeuren zich de laatste tijd van de stadsranden naar de meer centraal gelegen wijken (Schattel 1986).

Deze herorientering is zuiver en alleen op economische noodzaak terug te voeren en is dus geen produkt van architectonische, stedenbouwkundige of sociaalstedelijke overwegingen (Staemmler, 1984).

De algemene bouwbestemmingsplannen geven opdracht voor een saneringsoppervlakte-aandeel van 40% van alle oudbouwwoningen maar de bouwpercelen worden allengs kleiner en gedifferentieerder.

De sanering zal zich over tientallen jaren uitstrekken, omdat de middelen beperkt zijn. De prive-woningbezitters -de oudbouw is overwegend in handen van partikulieren- kunnen van de lage, sinds 1938 bevroren huren nauwelijks reparaties bekostigen. Omdat de staat niet erg happig is om deze oude panden van partikulieren over te kopen (vaak is er veel achterstallig onderhoud) verkrotten de huizen langzaam maar zeker (Staemmler, 1984).

Veel woningen worden dan ook gekraakt door studenten en randgroepen in de maatschappij (bijvoorbeeld de zogenaamde "assi's"). Daardoor worden de "grauwe steden" van de DDR steeds grauwer. Door de zeer sterke overheidsbemoeienis met saneringsprojekten is de inspraak van bewoners en/of eigenaren van te renoveren panden zeer gering (Staemmler, 1984).

Deze problematiek wordt door de overheid steeds meer erkent, vooral ook omdat de oudbouwwoningen nog zeer waardevol kunnen zijn en door sanering een hoop kosten en vooral bouw materiaal bespaard kan worden. Sinds 1980 moeten de door de provinciale overheid geleide bouwbedrijven door een gecoördineerd beleid ervoor zorgen dat het snel optredende verval niet verder voort kan schrijden (de zogenaamde "fliessende Rekonstruktion" van hele huizenblokken tegelijk). Het eerste doel wat bereikt moet worden is het afdichten van alle lekkende daken tot 1987.

In de historische "Altstaedte", waarvan de sanering pas de laatste tijd is begonnen, wordt zo mogelijk "behoudend uitgevoerd". Zo wordt bijvoorbeeld de sinds 1980 onder de monumentenzorg vallende binnenstad van Quedlinburg geheel gerestaureerd, hetgeen door de huis-voor-huis methode zeer langzaam verloopt maar ook een zeer fraai resultaat opleverd (Gohl, 1986). Deze grondige restauraties/renoveringen worden echter maar in een beperkt aantal steden uitgevoerd.

Aan de groene stadsranden worden meer en meer vergunningen tot het aanleggen van volkstuintjes verleend. Door de toename van legale en illegale weekendhuisjes - komplette "Datscha"-dorpen ontstaan - merk je dat men deze vorm van buiten vertoeven zeer op prijs stelt (Gohl, 1986).

Toch is een sterke "Randwanderung" uit de stedelijke kerngebieden niet opgetreden vanwege de geringe mogelijkheden tot private woningbouw (Buchholz, 1985).

HOOFDSTUK 4

BERLIJN ALS VOORBEELD VAN SOCIALISTISCHE EN KAPITALISTISCHE SANERINGS- EN NIEUWBOUWPROGRAMMA'S.

4.1. De volkshuisvesting in Berlijn van het midden van de achttiende eeuw tot het eind van de Tweede Wereldoorlog.

Berlijn trok vanaf het midden van de achttiende eeuw door haar industriële ontwikkeling steeds meer arbeiders uit de omgeving aan. Betere leefomstandigheden troffen zij in deze stad, die in 1810 reeds 153.000 inwoners telde, echter niet aan.

De woonellende was in die tijd niet te overzien: in de zogenaamde "Familienhauesern" waren er voor gemiddeld 2500 mensen slechts 400 ruimtes. Bij een inwonertal van ongeveer 400.000 rond 1848, leefden er bijna 100.000 mensen aan de zelfkant van de samenleving (Engbersen, 1985).

Van 1840 tot 1925 maakte Berlijn een explosieve groei door: de stad groeide van 330.000 inwoners in 1840 en 2.071.000 in 1910, tot 4.024.000 inwoners in 1925 (Mellor, 1975 en Engbersen, 1985).

In het noorden, oosten en zuiden ontstonden grote wijken die volgebouwd werden met huurkazernes en daartussendoor vele industriële bedrijfjes. Dit "stenen Berlijn" werd echter zo dicht gebouwd dat bijna een kwart van alle Berlijnse woningen alleen op donkere binnenplaatsen ("Hinterhoefe") uitzicht heeft (Engbersen, 1985). Deze binnenplaatsen hebben een oppervlakte van tenminste 5,3 m * 5,3 m = 28 m² omdat de brandweer dan een vangzeil kon spannen (!) (Karst, 1985).

Aan de straatkant ontstonden 4-5 verdiepingen hoge blokken met zijvleugels en achterhuizen (eufemistisch "tuinhuizen" genoemd), waar weer (tot 5) verdere zijvleugels en achterhuizen aan vast werden gebouwd (Karst, 1985).

De achterhuizen bereiken vaak hoogten van 22 meter.

De huizen leken letterlijk op pakhuizen van mensen en daarbij waren er nog zo'n 50.000 mensen die in kelders moesten leven (Engbersen, 1985).

Vooraf de wijken Prenzlauer Berg, de buiten het stadscentrum gelegen gedeelten van Berlin-Mitte, Wedding, Kreuzberg, Schoeneberg enzovoort die tot de zogenaamde "Wilhelminische Ring" behoren, werden met huurkazernes volgebouwd (Karst, 1985).

Het bouwplan van 1862, van J. Hobrecht, legde alleen de ligging van de voornaamste straten vast en liet de bebouwing van de zo ontstane blokvormige percelen over aan prive-bouwondernemingen, die nauwelijks aan regels gebonden waren (Engbersen, 1985). Daardoor kon Berlijn tot de grootse huurkazernenstad in Europa uitgroeien (Karst, 1985).

De massale kritiek die na 1870 ontstond op de chaos in de woningbouw leidde echter niet tot verbeteringen.

Steeds meer mensen kwamen in Berlijn wonen (vooral uit de gebieden ten oosten van de Elbe). Het gevolg was een nog groter aantal kleine binnenplaatsen omgeven door de beruchte achterhuizen.

Tussen 1860 en 1900 ontstond er ook een trek naar de periferie van Berlijn, vooral naar de omgeving van de Berlijnse uitvalswegen.

De aanleg van spoorlijnen heeft deze ontwikkeling gestimuleerd en versneld. Het ging hier om mensen uit de midden en hogere klassen alsook de beter verdienende arbeiders uit de tertiaire sektor.

De nieuw wijken werden veelal echte tuinsteden (Engbersen, 1985).

Berlijn werd in 1871 hoofdstad van het Duitse Rijk.

Honderdduizenden werden aangetrokken door deze metropool en probeerden een bestaan op te bouwen. De slechte woon- en werkomstandigheden vormden een goede voedingsbodem voor een sterke arbeidersbeweging; Berlijn werd bekend als de rode vesting (Engbersen, 1985).

Na 1900 zijn er door het stadsbestuur talloze plannen gemaakt om de woninbouw en de stadsplanning systematisch aan te pakken, maar veel is daarvan niet terecht gekomen.

Tot het eind van de Eerste Wereldoorlog bleven de meeste arbeiders in de huurkazernes wonen. Ook toen de grote fabrieken naar de voorsteden trokken bleven de arbeiders daar veelal wonen.

De afstand wonen-werken werd steeds groter (Engbersen, 1985).

Dit was mede mogelijk geworden door de opkomst van het openbaar vervoer (Autorenkollektiv, 1987).

Veel van de beter betaalden konden echter gaan suburbaniseren.

Een gevolg van al deze migraties was, dat in 1939 op een totaal van 4,3 miljoen inwoners er slechts 1,8 miljoen in het centrum woonden en 2,5 miljoen in de voorsteden en de buitenwijken (Engbersen, 1985).

Vanaf 1918 probeerde het stadsbestuur een einde te maken aan het geknoei van de private bouwondernemingen en kwamen er woningbouwkoöperaties die een beslissend stempel drukten op de woningbouw gedurende de twintiger jaren.

Een experimentele fase brak aan met pogingen tot gevarieerde woningbouw (Engbersen, 1985).

Onder het "Derde Rijk" beleefde de woningbouw een nieuw dieptepunt: eenvormigheid vierde weer hoogtij.

Gedurende de eerste helft van deze eeuw vond er een funktieverandering van de binnenstad plaats. Tussen 1910 en 1939 verlieten ongeveer 300.000 mensen hun huizen ten gunste van een groei van de tertiaire sektor (Engbersen, 1985).

In 1920 werd in het parlement een wet aangenomen waarin de nieuwe stadsgemeente Groot Berlijn werd gevormd uit 8 steden, 59 gemeenten en 27 landgoederen. Daarmee werd het stadsgebied uitgebreid van 67 tot 878 vierkante kilometer (Schulze, 1986).

Vogens Schulze (1986) kwam deze wet te laat en ging zij niet ver genoeg. Het getouwtrek om de grenzen van Berlijn had zijn wortels in het feit dat Berlijn in die tijd een sociaal-demokratisch bestuur had en de omliggende gemeenten en provinciale overheden door behoudende krachten werden beheerst (Schulze, 1986).

Met deze gebiedsuitbreiding was Berlijn, territoriaal gezien wel de grootste stad ter wereld geworden (Engbersen, 1985) en qua inwoners de op drie na grootste stad ter wereld (Schulze, 1986).

Hitler had grootse plannen met Berlijn; de stad moest het middelpunt van de wereld worden. Er moesten monumentale gebouwen komen die Albert Speer in een "Generalbebauungsplan" vastlegde. Verder moesten er brede verkeerswegen aangelegd worden.

Als het plan uitgevoerd was dan was veel van de bestaande bebouwing gesloopt. Vanaf het begin van de Tweede Wereldoorlog was er echter nauwelijks geld om de plannen te realiseren (Engbersen, 1985).

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd Berlijn grotendeels verwoest door luchtaanvallen van Amerikaanse en Engelse kant vanaf augustus 1943 en het offensief van het rode leger van half april tot acht mei 1945. Aan het eind van de oorlog lag de halve stad in puin (Engbersen, 1985).

4.2. Planologie in Berlijn na de Tweede Wereldoorlog, tot 1948.

Na de Tweede Wereldoorlog werden weer stadsplannen ontwikkeld, niet voor de afzonderlijke bezettingszones, maar voor heel Berlijn (de Langen, 1985).

Onder de Berlijnse planologen waren twee richtingen het invloedrijkst.

De ene groep, het zogenaamde "kollektief" die zich verwant voelde met de Bauhaus tradities, ging bij haar plannen uit van de herinrichting van de verwoeste delen en de oude vestigingsplaatsen van de industrieën.

Daarnaast was er de Zehlendorfgroep die, gedeeltelijk geïnspireerd op de plannen van Speer, haar plannen ontwikkelde (de Langen, 1985).

Mede doordat vanaf begin 1946 door de geallieerden alle bouwactiviteiten waren verboden, in afwachting van een totaal herbouwplan, en doordat langzamerhand steeds duidelijker werd dat een scheiding tussen de oostelijke sektor en de drie westelijke sectoren onvermijdelijk werd, is het nooit tot een totaal herbouwplan voor Berlijn gekomen. Een teken van de naderende scheiding was bijvoorbeeld het ontstaan van een soort centrum rond de Kurfuerstendamm, terwijl dit buiten het echte stadscentrum van Berlijn lag (de Langen, 1985).

Door de deling van Berlijn kwam het historische maar grotendeels verwoeste stadscentrum in Oost-Berlijn te liggen. In dit gedeelte stonden veel grote oude gebouwen en talloze musea. De belangrijkste industriegebieden kwamen echter in het westelijk deel te liggen.

Zowel in Oost- als in West-Berlijn stond men voor de opgave om van een "halve stad" een hele te maken. Bij de plannen werd echter nog steeds uitgegaan van een Berlijn.

In Oost-Berlijn ging het "kollektief" verder met het ontwikkelen van haar plannen. Het door haar ontworpen "Generalbebauungsplan" van 1949 verdween echter al spoedig uit het oog, mede omdat het kollektief om politieke redenen uit elkaar viel en haar plan dus niet verder kon ontwikkelen (de Langen, 1985).

4.3. Nieuwbouw in Oost-Berlijn na 1948.

In 1950 kwam er een nieuw plan voor de opbouw van de binnenstad. Hieruit blijkt dat bij de opbouw van Oost-Berlijn de prioriteit lag bij het centrum. Het wederopgebouwde centrum moest de uitdrukking worden van de krachtige opbouw van het socialisme.

Allereerst werd de opbouw van de Stalinallee (nu Karl-Marx-Allee en Frankfurter Allee) ter hand genomen. Naast grote kantoorgebouwen en winkels werden er ook woningen gebouwd waarvan de huur laag gehouden werd. Dit berustte op het principe dat ook arbeiders in het stadscentrum moeten kunnen wonen.

Toch ging een dergelijke grootschalige ontwikkeling voorbij aan een aantal belangrijke zaken. Zo stond de Stalinallee volkomen los van haar omgeving en was het plan veel te duur geworden. Het loste de grote problemen van Berlijn, zoals de woningnood, nauwelijks op. Ook was het duidelijk dat het "propagandistische effect" een te centrale plaats had ingenomen (de Langen, 1985).

Vanaf 1955 nam het woningvraagstuk een veel belangrijker plaats in.

De op sovjet-leest geschoeide bouwsystemen die werden toegepast waren gericht op functioneel en rationeel bouwen. Seriebouwen stond voorop om zo op zo kort mogelijke termijn zo veel mogelijk woningen te bouwen. Er werden per complex slechts een paar woningtypen gebouwd.

In het begin bleek deze bouwwijze niet aan haar doel - namelijk snel en goedkoop - te voldoen doordat de bouwpercelen te klein waren. Vanaf de tweede helft van de jaren zestig werd aan dit bezwaar tegemoet gekomen door het bouwen op zeer grote bouwterreinen die tot die tijd meestal onbebouwd waren.

Het nadeel van deze stadsuitbreiding was dat ze nauwelijks aansloten op de bestaande stadsdelen en daardoor nogal los van de stad funktioneerden. Een ander nadeel was dat overdag veel mannen in vrouwen naar hun werk elders in de stad waren zodat de nieuwbouwwijken tamelijk "doods" waren (de Langen, 1985).

Als reactie op de hierboven beschreven bouwwijze ging de aandacht zich weer meer richten op het stadscentrum, dat ook een woonfunctie moest krijgen (Kohl, Marcinek en Nitz, 1986).

Er werden prijsvragen uitgeschreven voor de inrichting van het gebied rond het Alexanderplatz. Bij deze prijsvragen moest men uitgaan van het bestaande stelsel van wegen en straten zodat het goed inpasbaar zou zijn in de bestaande stad.

Indirekt gevolg van de prijsvragen is dat het gehele gebied rond het Alexanderplatz halverwege de jaren zestig geheel herbouwd werd en ook een televisietoren op het plein kwam te staan (de Langen, 1985).

4.4. Renovatie in Oost-Berlijn vanaf de jaren zestig.

Eind jaren zestig groeide het besef dat er iets met de oude wijken moest gebeuren, naast al de aandacht voor de nieuwbouw. In eerste instantie dacht men vooral aan afbraak. Mede op grond van financiële argumenten werd er echter steeds meer aan het opknappen van woningen gedacht.

Zo worden er bijvoorbeeld huurkazernes "ontkernd", dat wil zeggen zijvleugels van binnenplaatsen weggehaald, zodat de toetreding van licht en lucht sterk verbetert. Ook kunnen daardoor speelplaatsen en plantsoenen geschapen worden (Karst, 1985). Verder worden kleine woningen samengetrokken en worden sanitaire en andere voorzieningen verbeterd (Karst, 1985 en de Langen, 1985).

In het DDR-vakjargon wordt in plaats van de bij ons gebruikelijke termen "sanering" en "vernieuwing" de term "Komplexe Rekonstruktion" gebruikt (Scherf, 1985, Karst, 1985 e. a.). Dit begrip omvat niet alleen de bouwkundige aspecten van het opknappen van woningen maar ook een verbetering van het sociale leven van de bewoners van een huizenblok, straat of zelfs heel stadsdeel (Karst, 1985).

4.5. Nieuwbouw in West-Berlijn na 1948.

In West-Berlijn ging men verder met het Zehlendorfplan. Ook dit plan ging er van uit dat Berlijn nog steeds een geheel was. Zoals al eerder bleek verschoof het centrum van West-Berlijn langzaam westwaarts richting (Bahnhof) Zoo. Dit was zeer tegen de zin van de mensen die Berlijn als een geheel wilden blijven zien, want er ontstonden nu twee centra. Maar omdat men in West-Berlijn sterk van het partikuliere initiatief afhankelijk was bleek deze ontwikkeling moeilijk te stoppen (de Langen, 1985).

Als tegenhanger van de Stalinallee in Oost-Berlijn werd in West-Berlijn het Hansaviertel gebouwd. Deze moest het aanzien krijgen van een moderne tuinstad, dat wil zeggen veel hoge gebouwen met veel groen ertussen. Ook dit projekt werd een zeer kostbare affaire die voornamelijk politieke doelen moest dienen. De architecten van het Hansaviertel kregen dan ook veel vrijheid bij het ontwerpen (de Langen, 1985).

Opvallend is dat in West-Berlijn de aandacht zich allereerst richtte op woningbouw in de buitengebieden. Woningbouw in of nabij het centrum werd nagenoeg niet gerealiseerd. De oorzaak hiervan was tweeledig.

In de buitengebieden was de grond relatief goedkoop en daarnaast golden voor deze gebieden andere bouwverordeningen dan voor de binnenstad (de Langen, 1985).

4.6. Renovatie in West-Berlijn vanaf de jaren zestig.

Evenals in Oost-Berlijn kan men zien dat in de jaren zestig de aandacht voor oude bestaande wijken toeneemt. Na een periode van kaalslag gebeurt ook hier het opknappen van het oude woningbestand steeds vaker (de Langen, 1985).

4.7. Oost- en West-Berlijn: een vergelijking.

Wanneer men de planvorming in de beide steden naast elkaar zet, valt het op dat in Oost-Berlijn alles centraal gepland wordt. In West-Berlijn daarentegen leggen stedenbouwkundige plannen niet meer dan het hoogst noodzakelijke, zoals de verkeersstructuur, vast en moet het partikulier initiatief maar de rest doen. Een stedenbouwkundig plan voor West-Berlijn van voor of na de Tweede Wereldoorlog verschilt dan ook maar zeer weinig in opzet.

Een overeenkomst tussen de beide steden is dat van stedenbouwkundige plannen lang niet alles terechtkomt. De oorzaken verschillen echter aanzienlijk.

In West-Berlijn strandt de uitvoering op een gebrek aan instrumenten van de overheid.

In Oost-Berlijn is het financiële tekort het grote argument. Een voordeel van de planners in Oost- boven die in West-Berlijn was dat de eersten de schuld van de vaak al jarenlange slechte woonomstandigheden kunnen schuiven op het kapitalistisch stelsel, maar dat kunnen ze nu ook moeilijk meer doen.

Oost-Berlijn is in de eerste plaats arbeidersstad welke langzamerhand steeds meer bestuurlijke functies krijgt doordat het de hoofdstad is geworden van de DDR.

West-Berlijn was in de eerste plaats een bestuurlijk centrum, maar werd in toenemende mate industrieel centrum. Duidelijk is dat West-Berlijn door haar geïsoleerde ligging en klein territorium nauwelijks meer kan uitbreiden. Hierdoor zal de betekenis van de stad ten opzichte van steden in de Bondsrepubliek afnemen. Oost-Berlijn daarentegen kan haar positie ten opzichte van andere steden in de DDR veilig stellen of zelfs versterken (de Langen, 1985 en Kohl, Marcinek en Nitz, 1986).

4.8. Voorbeelden van stadsvernieuwingprojecten in Oost-Berlijn.

Het Arnimplein

Het oudbouwgebied rond de Arnimplatz in de wijk Prenzlauer Berg werd in de zeventiger jaren tot het grootste moderniseringsproject in Oost-Berlijn. Het behoort tot de dichtstbevolkte wijken van Oost-Berlijn (Karst, 1985, Anderiesen, 1985 en Kohl, Marcinek en Nitz, 1986).

Opmerkelijk is dat rond zeventig procent van de panden in privé-bezit is. Door zeer gunstige kredieten te verstrekken dwingt de staat de eigenaren min of meer om mee te doen met de renovatie.

Door ontkerning van de huurkazernes, het scheppen van groenstroken (waarbij woonerven onstonden) en het verbeteren van de winkelvoorzieningen werd de wijk aangepast aan moderne wooneisen (Karst, 1985, Zimm en Braeniger, 1984 en Anderiesen, 1985).

Het Arkonaplein

Het "kompexe Rekonstruktionsgebiet Arkonaplatz" ligt aan de rand van de wijk Berlin-Mitte en grenst aan de muur. Het gaat hier ook om een typisch oudbouwgebied in de Wilhelminische ring, waar de huurkazernes overheersen (Karst, 1985).

Het Akademieplein

Een van de bekendste restauraties, die ook in de westelijke media bekendheid kreeg, is die van de Platz der Akademie (de voormalige Gendarmenmarkt) en de rondom staande monumentale gebouwen (Karst, 1985).

De restauraties zijn (stand 1988) bijna voltooid.

4.9. Voorbeeld van een nieuwbouwwijk in Oost-Berlijn: Marzahn.

De grootse nieuwbouwwijk in de DDR is de wijk Marzahn in Oost-Berlijn; hier wonen meer dan 100.000 mensen (Zimm en Braeuniger, 1984 en Kohl, Marcinek en Nitz, 1986).

Voor het eerst lijkt hier een integrale aanpak te gaan slagen waarbij de voorzieningen als winkels, dienstencentrum, openbaar vervoer etcetera niet pas gerealiseerd worden nadat de woningen er al lang staan, maar grotendeels al van tevoren gereed zijn (de Langen, 1985).

Uit eigen ervaring bleek dat scholen vaak al draaien terwijl de onderwijzers nog aan het verhuizen zijn of zelfs nog gerekruteerd moeten worden. Dat is dus ook een wat voorbarig scenario.

In tegenstelling tot de hoge flats die het centrum van Berlijn domineren krijgt Marzahn slechts 18% van zijn woningen gebouwd in de vorm van hoge flats (Zimm en Braeuniger, 1984).

LITERATUURLIJST

- Anderiesen, G. 1985 Renoveren in Prenzlauer Berg.
In: Berlijn,
een gids voor oost en west.
Werkgroep Oost Europa Projekten,
(WOEP), p. 56-60, 2e editie, Utrecht.
- Autorenkollektiv 1987 Berlin.
Ergebnisse der heimatkundlichen
Bestandsaufnahme.
p. 70-72.
Akademie-Verlag, Berlin, DDR.
- Buchholz, H. J. 1985 Die DDR und ihre Staedte.
In: Geographie Heute,
p. 30-35, mei 1985.
- Engbersen, D. 1985 De geschiedenis van Berlijn in een
notedop.
In: Berlijn,
een gids voor oost en west.
Werkgroep Oost Europa Projekten,
(WOEP), p. 5-12, 2e editie, Utrecht.
- Glissmeyer, H. 1985 Probleme der Stadtentwicklung insbe-
sondere der Kreisstaedte der DDR.
In: Abhandlungen der Akademie der
Wissenschaften der DDR.
p. 107-110.
Akademie-Verlag, Berlin, DDR.
- Gohl, D. 1986 Deutsche Demokratische Republik
Eine aktuelle Landeskunde
p. 93-100.
Fischer Taschenbuch Verlag,
Frankfurt am Main.
- Karst, H. 1985 Stadterneuerung in Ost-Berlin.
In: Geographie Heute,
p. 20-22, mei 1985.
- Kohl, H., 1986 Geography of the German Democratic
J. Marcinek Republic.
and B. Nitz p. 88-100 en 156-164.
V. E. B. Hermann Haack, Gotha, DDR.
- Langen, M. de 1985 Bouwen in beide delen van Berlijn.
In: Berlijn,
een gids voor oost en west.
Werkgroep Oost Europa Projekten,
(WOEP), p. 12-16, 2e editie, Utrecht.

- Lindenau, G. 1985 Zu einigen theoretischen und praktischen Problemen der Entwicklung der Infrastruktur.
In: Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften.
p. 89-92.
Akademie-Verlag, Berlin, DDR.
- Mellor, R. E. H. 1975 Eastern Europe,
a geography of the Comecon Countries.
p. 142-149.
MacMillan Press Ltd., London.
- Ostwald, W. 1985 Die Territorialstruktur der gesellschaftlichen Reproduktion als Bedingung und Gegenstand der umfassende Intensivierung.
In: Wirtschaftswissenschaft, 33, no. 10,
p. 1441-1446.
- Schattel, J. 1986 Verwirklichung des Wohnungsbauprogramms und intensive Stadtentwicklung in der DDR.
In: Geographische Berichte, 121,
Heft 4/1986, p. 245-257.
V. E. B. Hermann Haack, Gotha, DDR.
- Scherf, K. 1981 Urbanisierung und Siedlungsentwicklung im Sozialismus.
In: Ballungsgebiete in der DDR
p. 20-43, Wissenschaftliche Beiträege 1981/16 (Q7), Martin-Luther-Universität, Halle-Wittenberg.
- Scholz, D. 1981 Die Siedlungsstruktur der Ballungsgebiete in der DDR.
In: Ballungsgebiete in der DDR
p. 76-85, Wissenschaftliche Beiträege 1981/16 (Q7), Martin-Luther-Universität, Halle-Wittenberg.
- Schulze, E. 1986 Die Herausbildung der Berliner Agglomeration unter besonderer Berücksichtigung der Suburbanisationsprozesse in der Stadtrandzone.
In: Historisch-geographische Forschungen in der DDR
Strenz, W., 1986,
VEB Hermann Haack, Gotha, DDR.
- Staemmler, G. 1984 East Germany (The German Democratic Republic).
In: Housing in Europe.
Wynn, M., 1984.

- Werner, K. 1984 Technical and biological recultivation and development of exhausted open cast mines in the German Democratic Republic.
In: GeoJournal, vol 8, 1, p. 75-79.
- Werner, K. 1987 Raumplanung und Stadtentwicklung in der DDR und in der BRD.
in: H. Mittelmann
In: Geographische Rundschau, november 1987.
- Zimm, A. en 1984 The agglomeration of the GDR capital, Berlin.
J. Braeuniger
A survey of its economic geography.
In: GeoJournal, vol 8, 1, p. 23-31.

AANBEVOLEN LITERATUUR

- Gahrig, W., 1987 750 Jahre Berlin.
H. Schulze und
K. Weise
Illustrierter Ueberblick ueber die Geschichte Berlins.
Berlin-Information,
Redaktionsschluss Mai 1986.
- Prang, H. 1986 Durch Berlin zu Fuss.
und H. G. Klein-
schmidt.
Wanderungen in Geschichte und Gegenwart.
332 bladzijden, tweede druk.
V. E. B. Tourist Verlag Berlin/Leipzig.
- Schulz, J. und 1987 Architektur von Pankow bis Koepenick.
und W. Graebner
200 bladzijden, eerste druk.
V. E. B. Verlag fuer Bauwesen Berlin.